

צופר/צוהר: העיתון החרדי העצמאי הראשון בישראל

מנחם קרון-קרץ

רקע היסטורי

לאחר קום המדינה הזדהו החרדים בישראל עם השקפותיה של אחת משש תנועות שכל אחת מהן ביטאה תפיסת עולם משלה ביחס לאורח החיים החרדי הנכון ובאשר לדרך שבה על הציבור החרדי להתייחס למדינה. התנועה הפוליטית החרדית הוותיקה והגדולה ביותר הייתה "אגודת ישראל" (להלן: אגו"י). אף שנוסדה עוד בשנת 1912, היא החלה את פעילותה הממשית באירופה רק לאחר תום מלחמת העולם הראשונה. בתקופה זו היא פעלה גם בארץ ישראל בשיתוף פעולה עם ועד העיר האשכנזי שכלל את שומרי המצוות שהסתייגו מהציונות וביקשו להקים להם ארגון נפרד מזה של כל היהודים.¹ עד אמצע שנות השלושים שלטו הפעילים הירושלמים בהנהגת התנועה בכל ארץ ישראל. עם התרחבות הסניפים שפעלו מחוץ לירושלים והקמתם של סניפים חדשים, ולאחר עלייתם של מנהיגים נוספים של אגו"י מחוץ לארץ, נחלשה השפעתו הפוליטית של המרכז הירושלמי, אולם הוא נותר הסניף הגדול והמשפיע ביותר של התנועה בישראל.² המחנה החרדי בעל ההשקפה המתונה ביותר בשאלת הציונות ומדינת ישראל היה תנועת הפועלים החרדית "פועלי אגודת ישראל" (להלן: פא"י). סניף ראשון של הארגון נוסד בירושלים בראשית שנות העשרים, אבל התפרק זמן קצר אחר כך. במחצית הראשונה של שנות השלושים הוקמה התנועה מחדש ואימצה השקפת עולם שהייתה קרובה ברוחה לזו של תנועת הפועל המזרחי. תנועה זו ייצגה כשליש מכלל הציבור החרדי והייתה הזרוע ההתיישבותית שלה. לקראת הבחירות לאסיפה המכוננת ובמערכות הבחירות שלאחריהן לכנסת ולעירייה, ניהלו אגו"י ופא"י משא ומתן שלעיתים הניב שיתוף פעולה ולעיתים הסתיים בחילוקי דעות. גישתה החיובית של פא"י למערכות השלטון במדינת ישראל באה לידי ביטוי בהשתתפותה בקואליציה במהלכן של 12 מתוך 15 הממשלות שכינהו ברבע המאה הראשון למדינה, בהשוואה לאגו"י, שהצטרפה לארבע ממשלות בלבד.³ מבין הסיעות שראו עצמן משויכות לאגו"י החזיקה "פועלי אגודת ישראל הירושלמית" (להלן: פאג"י) בהשקפות השמרניות והאנטי-ציוניות ביותר. ודוק, תנועה זו, השונה ברוחה מתנועת פא"י שהוזכרה לעיל, פעלה רק בבירה. בדומה לקודמתה גם היא ראתה עצמה כתנועת פועלים, אולם כד דחתה את עמדותיהן המתונות של אגו"י ושל פא"י בנוגע לציונות ולמדינת ישראל.⁴ בראשית שנות החמישים, בשיא כוחה הפוליטי – שנמשך

שנים ספורות בלבד – הצליחה התנועה לשלוח נציג אחד למועצת עיריית ירושלים. ניסיונותיה לרוץ ברשימה נפרדת לכנסת לא צלחו.

קבוצה רביעית שפעלה כסיעה פנימית במסגרת אגו"י הייתה "צעירי אגודת ישראל" (להלן: צא"י). ראשיתה של תנועה זו בקבוצה צעירים קנאים בני הישוב הישן שהונהגו בידי אהרן קצנלבוניגן ועמרם בלוי. לאחר שאלה פרשו מאגו"י והקימו את נטורי קרתא, הפכה תנועת צא"י לתנועתם של צעירים שהשתייכו לאגו"י. השקפותיו של ראשי מחנה זה היו פשרניות פחות מאלה של מנהיגי תנועת האם שפרשה עליו את חסותה.

המחנה החרדי החמישי היה "העדה החרדית". לאחר השתלטותם של נטורי קרתא על הנהגתו של ארגון זה בשנת 1945, הורחקו ממנו החרדים המתונים תומכי אגו"י והוא הפך לארגון גג שהמשותף לחברי כל הקבוצות שהשתייכו אליו היה קבלת מרותה של הנהגת הארגון, כלומר של רבני הבר"ץ (בית דין צדק). מחנה זה דגל בהשקפת עולם אנטי-ציונית ואנטי-מודרנית ואימץ אורח חיים מסתגר וקפדני. אחד הביטויים להסתגרות זו היה הימנעותה של העדה החרדית ושל הקבוצות החברות בה מהשתתפות במערכת הפוליטית הן ברמה הארצית הן ברמה העירונית. חברי העדה החרדית חריו את מוסדות המדינה ואת המפלגות החרדיות ששיתפו איתה פעולה. הם נמנעו מלקבל שירותים מגופים כמו קופת החולים ה"ציונית" או קצבאות סיוע ממשלתיות של הביטוח הלאומי, וראשי מוסדותיהם סירבו להסתייע בתקציבים ממשלתיים ועירוניים.⁵

הקבוצה השישית הייתה זו של נטורי קרתא שהורכבה מבני קבוצות שונות בעדה החרדית. המכנה המשותף להם היה השקפת עולם קנאית בלתי-מתפשרת ומנהיגם הבולט ביותר היה ר' עמרם בלוי.⁶ נטורי קרתא מיצבה עצמה כמתנגדת האידיאולוגית והקולניית ביותר לציונות, ועם תום מלחמת השחרור פעלה בדרכים שונות כדי לקעקע את מעמדה המדיני של המדינה שקמה זה עתה.⁷ מאז ואילך היו נטורי קרתא לגורם העיקרי שארגן הפגנות ומחאות כנגד תופעות שונות שפגעו באורח החיים הדתי, בעיקר בירושלים אך גם במקומות אחרים.

עוד בתקופת המנדט פרסמה כל אחת מן הקבוצות החרדיות הללו עיתון משל עצמה. אלה כללו את: קול ישראל שיצא על ידי אגו"י, שערים שיצא מטעם פא"י, הקול שאותו הוציאה לאור פאג"י, דגלנו שיצא מטעם צא"י, העדה, שיצא מטעם העדה החרדית, והחומה שיצא לאור על ידי נטורי קרתא. אחדים מן העיתונים המשיכו לצאת לאור גם לאחר קום המדינה, חלקם בשמות אחרים.⁸ העיתון המוביל בחברה החרדית לאחר קום המדינה היה היומון המודיע שיצא מטעם אגו"י ולצידו שערים, שבשנת 1951 הפך אף הוא לעיתון יומי. כלומר, מראשית תקופת המנדט שירתו העיתונים החרדיים את הרוח הפוליטית ואת העקרונות הדתיים של התנועה הפוליטית שהוציאה אותם לאור.⁹ העיתון החרדי הראשון מקום המדינה שלא מומן על ידי תנועה פוליטית ולא שימש שופר להשקפותיה היה העיתון צופר/צוהר שבו יעסוק מאמר זה.

הרקע לפרסום העיתון

בסוף שנות השבעים, אז החל העיתון לצאת לאור, התחוללה מהפכה של ממש בחברה החרדית. משנות השלושים גרו רוב החרדים שהשתייכו לזרם החרדי המרכזי בסביבה מעורבת ובה היו חילונים, מסורתיים ודתיים. רוב הגברים החרדים יצאו לעבוד בעבודות שונות לצד ישראלים מכל הסוגים. רבים מהם לא לבשו בגדים מיוחדים שהבדילו אותם מיתר התושבים ולא האריכו את זקנם ופיאותיהם. ברוב בתי הספר היסודיים של אגו"י לימדו אמנם יותר שעות של לימודי קודש, אך גם לימודי חול במתכונת דומה לזו של בתי הספר הממלכתיים, וילדים חרדים רבים קראו את ספרות הילדים הכללית.

בתל אביב התרכזה הקהילה החרדית השנייה בגודלה בישראל שרובה מנתה יהודים חסידיים. חלק מן האדמו"רים והחסידים בתל אביב ובערים אחרות תמכו בגלוי במפלגות הדתיות-ציונות. רוב הציבור החרדי היה גאה במדינה ובהישגיה, ובשנותיה הראשונות של המדינה ציינו מוסדות חרדיים לא מעטים את יום הזיכרון ויום העצמאות בדרך זו או אחרת. יחסם החיובי של החרדים למדינה בא לידי ביטוי גם בעיתונות החרדית הרשמית.¹⁰ לאחר חורבן עולם התורה בשואה החליטו הרבנים כי יש לבנות מרכז תורני בישראל. הם עודדו את הצעירים ללמוד תורה בהתמדה, ואת המוכשרים שלחו להמשיך וללמוד בכולל גם לאחר נישואיהם. עם זאת, היות שמספר הפטורים מן השירות הצבאי היה קטן, ולאור העובדה שהכוללים לא קיבלו תמיכה ממשלתית, היה מספר הלומדים בהם קטן יחסית. רוב הצעירים החרדים שלא למדו בכוללים התגייסו לצה"ל, לשירות מלא או חלקי. לצד המתגייסים לכלל היחידות הצה"ליות שירתו חיילים חרדים רבים ברבנות הצבאית ומספר קטן יותר של צעירים חרדים התגייסו ליחידות נח"ל מיוחדות שהוקמו במיוחד עבורם.¹¹ בוגרי השירות ביחידות אלה ערכו לאחר שחרורם אירועים חברתיים משותפים, יסדו בית כנסת משל עצמם ואף הקימו את שיכון הנח"ל החרדי בסמוך למושב החרדי קוממיות בדרום הארץ. הגאווה על שירותם הצבאי של החרדים באה לידי ביטוי לאחר מלחמת ששת הימים, כאשר הציבור החרדי על רבניו היו שותפים לתחושות השמחה וההתעלות בעקבות הניצחון הגדול.¹²

בשנת 1969 הלך לעולמו הרב יוסף שלמה כהנמן, מייסדה של ישיבת פוניבז', הנחשבת עד היום לספינת הדגל של הישיבות בישראל. בעקבות הופעותיו הפומביות הרבות, הוא היה אחת הדמויות החרדיות המוכרות והמשפיעות ביותר, ותפיסת עולמו ייצגה את השקפתו המתונה של הזרם החרדי המרכזי. המנהיג החרדי הבולט ביותר בעשורים הבאים היה הרב אלעזר מנחם מן שך שבשנות השבעים, לאחר מאבק קשה במתנגדיו הרבים, הפך לגדול הדור, כלומר המנהיג הבלתי מעורער של היהדות החרדית. בניגוד לקודמו קידם הרב שך השקפת עולם קפדנית, ביקורתית וברלנית על מדינת ישראל ותושביה הלא-חרדים.¹³

בשנות השבעים התגבשה בהשראתו של הרב שך השקפת עולם חרדית חדשה – ה"השקפה". המדובר היה באוסף של מוסכמות חברתיות חדשות שהכתיבו לציבור

החרדי כיצד לחיות את חייו גם במרחבים שלא הוגדרו על ידי ההלכה. כלומר היכן להתגורר, איך להתלבש, מה ללמוד, היכן לעבוד, לאיזו מפלגה להצביע, איך לבלות את שעות הפנאי וימי החופש, אילו מוצרי תרבות לצרוך, באילו אמצעים טכנולוגיים להשתמש ואילו יש לפסול, ועוד. במקביל תקף הרב שך בלשון חריפה את הציבור החילוני בישראל ועודד את הציבור החרדי לשמור ממנו ומכל מה שקשור בו מרחק רב ככל האפשר. הרב שך הפך לדמות הבכירה במועצת גדולי התורה, ואחרי המהפך בבחירות בשנת 1977, ולאחר 25 שנים שבהן סירבה אגו"י להצטרף לקואליציה, קבע כי עליה לחזור ולהצטרף לממשלה.

בכך הפך הרב שך את היוצרות. קודם לכן הביט רוב הציבור החרדי באופן חיובי על המדינה והדרך היחידה שבה ביטא את הסתייגותו מאופיה החילוני היה באופן סמלי באמצעות הימנעותו מלהצטרף לקואליציה שנשלטה בידי מפלגות השמאל. לאחר חזרתה של אגו"י לקואליציה, ובניצול התקציבים הגדולים שקיבלה, חינכו מוסדותיה את הציבור החרדי להסתייג מן המדינה, ממוסדותיה ומתושביה הלא־חרדים. כתוצאה מכך חלה עלייה חדה במספר התלמידים בכוללים ובמקביל צנח מספרם של החרדים שהתגייסו לצבא או השתתפו בכוח העבודה. כך הפך הרב שך את המשוואה "אהדה למדינה – כן, ישיבה בממשלה – לא" על ראשה וקבע כי "ישיבה בממשלה – כן, אהדה למדינה – לא"¹⁴. אחת התוצאות של מהלכי ההקצנה של הרב שך הייתה ירידת כוחה הפוליטי של פא"י, שהייתה המפלגה החרדית המתונה ביותר ביחסה למדינה.

השקפת העולם החרדית החדשה התגבשה בעיקר בבני ברק, מקום מושבו של הרב שך, שבה הפך באותה תקופה הציבור החרדי לרוב בקרב תושבי העיר. הראשון שקידם את הפיכת החברה החרדית ל"חברת לומדים" היה תושב העיר הרב אברהם ישעיהו קרליץ, שכונה החזון איש, שבשנות הארבעים עודד צעירים מוכשרים להמשיך את לימודיהם בכולל אחרי נישואיהם לתקופה בת כמה שנים שרק לאחריה יצאו לשוק העבודה. מי שהמשיך וקידם את היוזמה באופן מוגבל היה הרב כהנמן, ראש ישיבת פוניבז', שהקים כולל לבוגרי הישיבה. תמיכה נוספת קיבל הרעיון מן הרב יוסף אברהם וולף שהקים סמינר, כלומר בית ספר תיכון לבנות חרדיות, שעודד את תלמידותיו להינשא למי שמתכוונים "להמית את עצמם באוהלה של תורה", ולשאת בעול הפרנסה המשפחתית. אולם מי שהפך את חברת הלומדים לנורמה מקובלת בחברה החרדית היה הרב שך.

באותה תקופה היו באגו"י חמש סיעות עיקריות. הגדולה והחזקה שבהן נשלטה בידי הרבי מגור, ראש החצר החסידית הגדולה בישראל, שחותנו, יצחק מאיר לויץ, היה אז מנהיגה הבולט ביותר של המפלגה כולה. הסיעה השנייה נשלטה בעיקר בידי החרדים הירושלמים שנציגיהם היו בני משפחת פרוש. הסיעה השלישית הונהגה בידי עושי דברו של הרבי מוויז'ניץ, החצר החסידית השנייה בגודלה. ואילו הסיעה הרביעית הייתה של צא"י, שייצגה את ההשקפה הליטאית הלא־חסידית ומנהיגה הבכיר היה שלמה לורנץ.

הקבוצה החמישית בגודלה ובהשפעתה הורכבה מנציגי היהדות המזרחית, שראשיה כיהנו רק תקופות קצרות כחברי כנסת.

הרב שך, שעמד בראש ציבור תלמידי הישיבות הליטאיות ובוגריהן, אמנם ראה את עצמו כמנהיגה של האליטה החרדית הלמדנית, אך עם זאת הבין כי היות שקבוצה זו הייתה הקטנה ביותר בגודלה, היה הייצוג הפוליטי שלה נמוך מזה של יתר הקבוצות. כדי לשפר את מעמדו הפוליטי תקף הרב שך בתקיפות את כל מתנגדיו, בעיקר את הזרמים החסידיים השונים ובראשם חב"ד. הצעדים הללו יצרו מתחים בין לורנץ, מנהיג סיעת "ציות והגשמה" הליטאית שצייתה להוראותיו של הרב שך ושעיקר כוחה היה בבני ברק, ובין סיעת "שלומי אמוני ישראל" בראשותו של הרב מנחם פרוש, שייצגה בעיקר את השקפתם של ראשי הישיבות הירושלמיות הגדולות.

זאת ועוד, בשנת 1978 נפטר אהרן קצנלבוֹגן, מי שמילא את מקומו של עמרם בלוי כמנהיג קבוצת נטורי קרתא ובעקבות זאת התעורר מאבק ירושה על תפקיד מנהיג התנועה. שנה לאחר מכן נפטר רבי יואל טייטלבוים, האדמו"ר של חסידות סאטמר ומנהיגה הרוחני והבלתי מעורער של "העדה החרדית", ארגון הגג של הקבוצות האנטי-ציוניות שהתנגדו לא רק לציונות ולמדינה, אלא גם למפלגות החרדיות ששיתפה איתה פעולה. בעקבות התרחשויות אלה התנהלו מחלוקות בכמה מישורים: ראשית בין שני המנהיגים הפוטנציאליים של נטורי קרתא, שנית, בין נטורי קרתא ובין העדה החרדית שהיא שמה במתינות ובפשרנות, שלישית בין העדה החרדית ובין חסידות בלז שהחליטה לנצל את הסיטואציה החדשה ולהתנתק מהשפעתה של העדה החרדית, ורביעית בין חסידי סאטמר באמריקה ובין העדה החרדית מזה וחסידות בלז מזה.

המו"ל, העורך והכותב הראשי: חיים שאולזון

אלתר פרץ חיים שאולזון (להלן: שאולזון) נולד בשנת 1952 בירושלים, שבה התגוררה משפחתו בשכונת החרדיות מאה שערים וכרם אברהם. אביו, שמואל שאולזון, היה פעיל ותיק באגו"י ותקופה מסוימת כתב בעיתון קול ישראל שיצא מטעמה בתקופת המנדט. מאוחר יותר נבחר האב לנציג המפלגה למועצת העיר ירושלים, ובין השנים 1973–1980 מילא את תפקיד סגן ראש העיר. בתחילת שנות השבעים, מעט לאחר נישואיו, התגייס שאולזון לצה"ל ושירת ברבנות הצבאית. בתום תקופה זו החל לעבוד כעוזר הפרלמנטרי של חבר הכנסת החרדי מנחם פרוש, מנהיגו הפוליטי הבלתי מעורער של הציבור החרדי בירושלים. בעזרת כוחו הפוליטי של אביו ובתמיכת מנחם פרוש, החל שאולזון, שנחשב כבר כאחד ממנהיגי הדור הצעיר, להיות מעורב בפעילות פוליטית

אלתר פרץ חיים שאולזון
בתמונה שפורסמה פעמים
רבות בעיתונו

השבועון צופר אסור לבוא בקהל.

בשה"י

הננו להודיע בזה לרבים השואלים, כי נתברר לנו בבירור נמור מפי רבים וכן שלמים שהשבועון **צופר** אסור לבוא בקהל, כי הוא מלא יכילות לשון הרע וליצנות גרועה ובוזוי לת"ח וגדולי תורה ולבגני הישועות, ומכניס ארס "אשר קרד" ולענ ליסודי היהדות ומקלקל להרוס את החינוך רח"ל מפי".

ושומר נפשו ירחק ממנו לא לקרוא בו ובל יראה ובל ימצא בביתו, וכשי"כ בני הישיבה ות"ח יברחו ממנו כמפני אש אבדון, כי עלון מסוג כזה הג"ל הוא מפריע מאד מאד להצלחה בתורה ויר"ש, ואחז"ל בשה"ר שכל ליצנות הנכנסת לראשו יונא כנדה דבר של תורה, ואמרו שליענות אחת דוחה מאה תוכחות.

ולשומעים יונעם ותבא עליו ברכת טוב ויעליחו בתורה ויר"ש וכט"ס ברו"י

ועל זה באנו על החתום אר ליום ב' פי וירא העש"ס

אלעזר מנחם מן שך יעקב ישראל קניבסקי
יחיאל מיכל פיינשטיין שמואל הלוי ואנר ש. נסים קרליץ

כרוז פומבי שפרסמו הרבנים נגד העיתון צופר בסוף שנת 1979

והיה חבר בהנהלתה של אגו"י. בשנת 1975 ניסה שאולזון להקים עיתון עצמאי בשם קולמוס, אך כישלון הגיליון הראשון ריפה את ידיו.

באמצע שנות השבעים, בעקבות המתחים שהתעוררו באגו"י, הוחלט לקיים בה בחירות פנימיות. לקראת הבחירות הוקמו סיעות מספר ושאולזון הצטרף אל "שלומי אמוני ישראל" שבראשותו של מנחם פרוש, אשר ייצגה בעיקר את הציבור הירושלמי וגם כמה חצרות חסידיות קטנות. המאבק העיקרי טרם הבחירות היה בין סיעה זו לסיעת ציות והגשמה שבראשותו של שלמה לורנץ, מנהיגה של צא"י, אשר ייצגה בעיקר את הציבור הליטאי בכני ברק שבהנהגתו של הרב שך. עם התחזקות מעמדו של הרב שך, התעורר חשש במחנה הירושלמי כי כשם שהוא פסל והשפיל את ראשי הציבור החסידי, הוא יפגע גם במנהיגות החרדית בירושלים, שבני משפחות פרוש ושאולזון נמנו עימה. בשנת 1978 נפטר יהודה לייב לויץ, העורך הוותיק של עיתון המודיע ובמקומו מונו שלושה עורכים, שכל אחד מהם ייצג מחנה חרדי אחר. היות שלכל אחד מהם הייתה זכות וטו, חדל העיתון מן הקו המאוזן שבו אחז עד אז, ומנע פרסומים על קבוצות חרדיות רבות. לאחר שהבין כי העיתונים החרדיים אינם משקפים את המתרחש בעולם החרדי, החליט שאולזון להקים את השבועון צופר. בניגוד לעיתונים שיצאו אז לאור, שכל אחד מהם ביטא רק את השקפת התנועה שהוציאה אותו לאור, התחייב שאולזון להציג את כל קשת הדעות החרדית. כן רצה להקים בית ספר לעיתונאים דתיים וחרדיים, אולם יוזמה זאת לא עלתה יפה.¹⁵

הסכסוך המתמשך עם לורנץ וסיעת ציות והגשמה עלה מדרגה בסוף שנת 1979, כאשר שאולזון הוזמן למשרד סיום העונה של "עלי כותרת", תוכנית הריאיונות הפופולרית של הערוץ היחיד בטלוויזיה הישראלית. צוות התוכנית הושיב אותו בסמוך למלכת היופי רינה מור והשניים נצפו משוחחים זה עם זה. לורנץ ניצל את ההזדמנות, הדפיס תמונה

שערים אופייניים של העיתון בשני שמותיו, צופר וצוהר

של השניים באלפי עותקים והפיץ אותם בשכונות החרדיות. במקביל ניצל את המהומה כדי להכפיש את דמותו של שאולזון באוזני פטרונו, הרבנים הליטאים מבני ברק.¹⁶ בעקבות זאת פרסמו הרב שך, הרב יעקב ישראל קנייבסקי (הסטייפלר), הרב יחיאל מיכל פיינשטיין, הרב שמואל הלוי וואזנר והרב נסים קרליץ מכתב פומבי שבו נאמר כי "השבועון צופר אסור לבוא בקהל, הוא מלא רכילות, לשון הרע וליצנות גרועה וביזוי לתלמידי חכמים ולבני ישיבות". עוד בטרם פרסום המכתב שינה שאולזון את אחת בכותרת העיתון והפך את שמו מצופר לצוהר. כך המשיך השבועון להופיע ברצף ובאותה המתכונת, ובדיעבד התברר כי הפרשה כולה לא פגעה בשאולזון ובעיתונו. בסוף שנת 1982, עם תחילת מבצע "שלום הגליל" שהתמשך והפך למלחמת לבנון הראשונה, נסגר העיתון על רקע קשיים כלכליים. במהלך המלחמה התרגל הציבור החרדי לצרוך בקביעות את העיתונות היומית הכללית שפרסמה ידיעות מעודכנות על חזית המערכה, וכתוצאה מכך ירד הביקוש לעיתונות חרדית מגזרית. בנוסף, החסידים של חצרות בלז וחב"ד שהוחרמו בעיתונות החרדית הכללית נמנו עם לקוחותיו הגדולים של צוהר/צופר. אולם בתחילת שנות השמונים החלו שתי החצרות להוציא לאור כתבי עת משלהם ומספר מינוייו של שאולזון צנח.

בשנת 1983 היגר שאולזון לארצות הברית, הקים עסקים פרטיים ושנתיים מאוחר יותר הוא החל להוציא בניו יורק את העיתון פנים חדשות, בעברית ובידיש. בשנת

2008 שינה את שם העיתון לבעולמם של חרדים ובשנת 2011 חדל העיתון להופיע, אך במקביל הוא פתח בלוג באותו השם. בלוג זה כולל גם סרטונים, שבהם מביע שאולזון את דעתו בעניינים שונים הנמצאים על סדר היום של החברה החרדית וחושף ידיעות שאינן מובאות לידיעת הציבור החרדי בעיתונות החרדית הכתובה. הבלוג, הממשיך לפעול גם כיום (2023), עורר עניין רב בציבור החרדי מראשיתו ובעשר השנים הראשונות לפעילותו נרשמו בו מעל 130 מיליון צפיות.¹⁷

העיתון

כדי לממן את הוצאת העיתון פנה שאולזון לידידיו בארצות הברית שהיו חסידי חב"ד, והם תמכו בהוצאתו לאור. העיתון נכתב בעברית, יצא מדי שבוע, בדרך כלל בימי רביעי, וכל חוברת כללה 24–30 עמודים. העיתון נדפס בדפוס ג'רוסלם פוסט בירושלים בשחור ובצבע נוסף ששימש להדגשת השער והכתורות החשובות. נדפסו בו תמונות רבות, ולעיתים היו תמונות שחזרו על עצמן. בשער הגיליון הופיעה בדרך כלל תמונה של האישיות התורנית שבה עסקה הכתבה העיקרית של הגיליון. העיתון, שהצהיר על כוונתו להציג תמונת מצב מלאה ומאוזנת של ההתרחשויות בעולם דתי והחרדי, כיוון לדרכו של השבועון הדתי הפופולרי פנים אל פנים שיצא לאור בין השנים 1954–1973 לסירוגין וכלל גם כתבות על העולם החרדי.¹⁸

אף שהעיתון הוגדר כעיתון לכלל הציבור הדתי, בפועל כמעט מעולם לא הופיעו בשעריו תצלומים של רבנים מן הציונות הדתית, ועיקר ההתייחסות לציבור זה הייתה בהקשר לפעילות הפוליטית שנערכה במפד"ל. אפילו פטירתו של הרב צבי יהודה קוק, מנהיגה הרוחני הבולט ביותר של הציונות הדתית, הוזכרה רק בחטף.¹⁹ העיתון מיעט לדווח גם חדשות שוטפות, למעט אלה שהיה להן קשר ישיר לציבור החרדי, ורק במקרים נדירים התייחס לאירועים לאומיים כמו הדיונים בקמפ דייוויד על הסכם השלום עם מצרים, חידוש החיפושים אחר הצוללת "דקר" או תחילת מבצע "שלום הגליל".²⁰ כן נמנע העיתון מלהתייחס ליום הזיכרון ויום העצמאות, והללו הוזכרו רק כבדרך אגב.²¹ שאולזון כתב את רוב מאמרי העיתון, אם כי ברוב המקרים לא חתם עליהם, ורק לעיתים נדירות התארחו בו כותבים נוספים ובהם: צבי רוזן, א' בן-ישי, אריה אבי משה, טוביה בלוי ונפתלי רוגול.

בשנים הראשונות העסיק שאולזון רוכשי מודעות מטעמו, ומספרן, לרבות אלה שהשתרעו על עמוד שלם, הלך וגדל. מפרסמים רבים פרסמו בעיתון לאורך זמן. עם הזמן גדל מספר המינוריים ומספר המודעות הפרסומיות קטן, כשלצידן גדל מספר כתבות התדמית בתשלום. העיתונים שווקו תחילה בדוכני העיתונים בריכוזים החרדיים, אך עם הזמן הופץ העיתון באמצעות תוכנית מינויים בארץ ובחו"ל ומספר העותקים שנדפסו מדי שבוע הגיע ל-15,000. העיתון כלל מדורים קבועים, ובהם "מכתבים למערכת", "השבוע במבט שני", שעסק בעיקר בידיעות הנוגעות למפלגות הדתיות והחרדיות,

"בעולם התורה והרבנות" שבו הוצגו חדשות מעולמו של הציבור הדתי או החרדי, ומדור ספרים שלעיתים נכתב בידי בצלאל לנדא. מדור זה סקר ספרים תורניים חדשים אך גם ספרים של מחברים חילוניים שיצאו לאור בהוצאות אקדמיות, וכן כתבי עת אקדמיים או כאלה שיצאו מטעם ארגונים דתיים-לאומיים.

שאוּלוּזוֹן בחן מדי פעם את הכנסתם של מדורים נוספים ואת התקבלותם. כך למשל מדור לנשים וילדים שכותרתו "לילך", שבו נדפסו גם תמונות של נשים וילדות,²² הוסר במהירות ותחתיו הוצב מדור "חנוך לנוער", שהמשיך להתפרסם באופן קבוע. מדור נוסף שהוכנס והופסק לאחר גיליונות מספר עסק בכלכלה ובשוק ההון. במקביל נוספו לעיתון שני מדורים תורניים קבועים: "בשבילי תורה והלכה" ו"אוצר פתגמים", שנכתב בידי יחזקאל ברנדסדורפר, אשר מלבד הנופך התורני שהוסיפו לעיתון גם מנעו ממתנגדיו מלהשחית אותם. כן נוסף סיפור בהמשכים מאת אריה אביב" (לשעבר יוזיק) שתיאר את קורות חייו ברוסיה ובסיביר. כתבות לא מעטות הוקדשו לפועלו של אביו, שמואל שאולוֹזוֹן שכיהן כסגן ראש עיריית ירושלים, ולאחר פטירתו של האב גדל נפח הכתבות אודותיו. עם הגידול במספר הגיליונות הציע שאולוֹזוֹן לקוראים לרכוש קבצים כרוכים של העיתונים.

אף שלא הכריז על כך בגלוי, ברור היה שהעיתון שימש במה לקידום תורתו ומעמדו של רבי מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מלובביץ'. מכתביו הפומביים התפרסמו בגיליונות רבים, ובגיליונות אחרים הוקדשו כתבות ארוכות לסיקור אירועים שונים בחצר או לציון מאורעות היסטוריים בתולדותיה של חסידות חב"ד. עוד הושם דגש על השקפתו של הרבי בעניינים הפוליטיים שעל הפרק, ובראשם הדיונים על החקיקה הדתית בעניין חוק השבות וחוק הגיוור, ובשאלת עתיד השטחים ששוחררו במלחמת ששת הימים, אשר גורלם נידון במשא ומן המדיני שהתרחש באותה תקופה עם מצרים.

שני תחומים עיקריים העסיקו את העיתון כל תקופת צאתו לאור. ראשית, היות שהוא הופץ גם בארצות הברית, הוקדשו כתבות רבות לקהילות החרדיות, לארגונים האורתודוקסיים, למערכת החינוך, ולרבנים וראשי הציבור החרדי באמריקה. שנית, כמעט בכל גיליון נסקרו בהרחבה קורות חייו של רב ידוע, בדרך כלל במועד יום השנה לפטירתו. תמונתו של מושא הכתבה נדפסה בדרך כלל בעמוד השער ושיוותה לעיתון חזות חרדית גם מבחינה חיצונית.

תחומי העניין של העיתון

מטבע הדברים סיקר העיתון אירועים מרכזיים שנגעו לחברה החרדית בכללותה. אלה כללו למשל את התפשטות ההתיישבות החרדית בישראל,²³ את הכנסייה הגדולה של אגו"י בשנת 1980,²⁴ את השתתפותן של המפלגות החרדיות בבחירות לכנסת בשנת 1981,²⁵ ואת המשא ומתן הקואליציוני בעקבותיהן.²⁶ במקביל התמקד העיתון בסקירתם של כמה תחומים נוספים.

המאבקים בין הציבור החרדי לחברה הישראלית

העניין המרכזי שהטריד את החברה החרדית בירושלים בסוף שנות השבעים היה פתיחתו של הכביש החדש לשכונת רמות אלון (בקיצור: רמות). בתחילת העשור, בעת ייסודה של השכונה הצפונית, היא חוברת לנתיבי התחבורה העיקריים בכביש צר ועקלקל. עם ריבוי מספר התושבים בשכונה סללה העירייה כביש רב נתיבי מהיר שמסלולו, כמו זה של הכביש הקודם, עבר בסמוך לשכונות החרדיות בצפון ירושלים. מייד לאחר פתיחתו של הכביש לתנועה החל הציבור החרדי להפגין נגד פתיחתו בשבת, ועד מהרה נודע כ"כביש המריבה".

אנשי נטורי קרתא והעדה החרדית יזמו והשתתפו בהפגנות השבת בשלושת העשורים הקודמים, אך סבב זה של הפגנות השבת היה תוצאה של יוזמה מקומית של תושבים חרדים שהתגוררו בשכונות עזרת תורה וקרית צאנו, שבתיהם השקיפו על הכביש. כמה חודשים לאחר פתיחת ההפגנות הן הפכו לאלימות, לוו בזריקת אבנים, בתקיפת מכוניות ונהגיהן ובגרימת נזק לתשתיות העירייה. במקביל נאלצה גם המשטרה להשתמש בכוח כדי למנוע את הפרות הסדר והפגיעה בנהגים. הייתה לכך השפעה גם על קצב ההתיישבות ברמות, שתושביה המיועדים חששו מחסימת הגישה אליה בשבתות ובחגים, ועל התנגדותם להתיישבותם של תושבים דתיים וחרדיים בשכונה.²⁷

אף על פי שההפגנות שהתנהלו כמעט מדי שבת סוקרו על ידי העיתונים החרדיים, בחן שאולזון גם את השפעתן השלילית על תושבי השכונות החרדיות ואת מעורבותם של נטורי קרתא לסיכול ההסכמים שהושגו בין החרדים ובין תושבי רמות אשר נועדו להקל על חייהם של התושבים בשתי השכונות.²⁸ כך למשל, בעקבות בקשתם של התושבים בשכונת עזרת תורה, האריכה אגד את מסלולו של קו האוטובוס לשכונה עצמה. נטורי קרתא, שלא התגוררו במקום, שרפו את אחד האוטובוסים, וכך נותקה השכונה מתחבורה ציבורית לשבועות מספר, למגינת ליבם של התושבים הזועמים.²⁹

במקביל לפרשה זו התעוררה מחאה חריפה של הציבור החרדי, לאחר שנודע כי העירייה מתכוונת להקים אצטדיון עירוני ברכס שועפאט הסמוך לשכונת רמות.³⁰ גם המחאות בעניין זה נמשכו כמה שנים עד שהעירייה החליטה לבנות את האצטדיון במקום אחר, ובשטח שהתפנה הוקמה השכונה חרדית רמת שלמה.³¹ מחאות פרצו גם לאחר שהעירייה שקלה להרחיב את אצטדיון הפועל בשכונת קטמון, שהיה סמוך לישיבה חרדית.³²

מאבק גדול נוסף שהעסיק את העיתון היה החפירות הארכיאולוגיות שנעשו בעיר דוד בסמוך לכותל המערבי, ואשר לטענת החרדים כללו הוצאה של עצמות יהודים ממקומן. מוקד הזעם של הציבור החרדי היו הארכיאולוגים ובראשם פרופ' יגאל שילה שניהל אותן. החרדים תכננו להתנכל לארכיאולוגים באופן אישי ואף שקלו לחלל את קברו של הרצל במחאה.³³ בין לבין הפגינו החרדים גם נגד פעילותם של בתי הקולנוע מיטשל ואדיסון שהיו סמוכים לשכונות החרדיות.³⁴

המחלוקת בין הקבוצות הקנאיות לחסידות בלז

עד שנות השמונים הייתה חסידות בלז חלק מן השוליים הרחבים של העדה החרדית. אמנם חסידיה הצביעו בבחירות לכנסת לאגו"י, אבל החצר בכללותה צייתה להוראות בית הדין של העדה החרדית, לא קיבלה תקציבים והטבות אחרות מן העירייה והממשלה, וסמכה ידיה על הכשר בד"ץ העדה החרדית. לאחר פטירתו של הרבי מסאטמר בשנת 1979, החליט הרבי מבלז, רבי יששכר דב רוקח, לסטות מן הקו הקודם. הוא הכריז על הקמת קהילה נפרדת שכונתה "מחזיקי הדת", הקים בית דין רבני משלו, והצטרף למועצת גדולי התורה של אגו"י. חסידות בלז החלה לקבל כספים והטבות אחרות מזרועות הממשל ה"ציוני" והקימה מערכת כשרות נפרדת שהתחרתה בזו של העדה החרדית. צעד זה הכעיס מאוד את הגורמים הקנאיים, כלומר את העדה החרדית ונטורי קרתא בישראל ואת חסידות סאטמר באמריקה. בעקבות זאת הותקפו החצר, ובעיקר ראשיה, הן בארץ הן מחוץ לה שוב ושוב.

תחילה ניסו חסידי בלז וראשי העדה החרדית להגיע להסכם של פשרה, אך ראשי חסידות סאטמר, שלהם היה סכסוך נפרד עם העדה החרדית, התנגדו וההסכם נפסל.³⁵ בעקבות זאת התרכו מעשי האלימות שכללו איום בהטמנת פצצה במטוס שבו טסו חסידי סאטמר, פגיעה באוטובוס של תלמידי התלמוד תורה של בלז או בחנות שמכרה אתרוגים בפיקוח בלז.³⁶ ניסיונות נוספים של מנהיגי העדה החרדית, של מועצת גדולי התורה של אגו"י ושל רבנים אחרים להשיג הסכם בין שני הצדדים לא צלחו.³⁷ גל שני של אלימות התרחש בעקבות נסיעתו של הרבי מבלז לארצות הברית לטקס חנוכת הבית של אחד ממוסדותיו. יריביו הפעם היו חסידי סאטמר, שהיו כוח גדול וחזק. הם ניסו לשבש את האירועים באופן שהצריך את התערבות המשטרה המקומית.³⁸ לאחר שובו לארץ שוב התחדשה המתיחות בן חצר בלז לעדה החרדית,³⁹ וגל נוסף של מריבות התרחש במהלך ביקור נוסף של הרבי מבלז בקהילתו בלונדון.⁴⁰ שאולזון סיקר בהרחבה המאבקים הללו שכללו פרסום פשקווילים, ניסיונות לפגוע בכינוסים של החסידות בארץ ובעולם, ואף פגיעה ישירה ואלימה בחסידים עצמם. יתר העיתונים החרדיים, שחששו מתגובתם של שני הצדדים, מיעטו לעסוק בפרשה סוערת זו.

המחלוקת בקרב הקבוצות הקנאיות

בשנת 1978, לאחר פטירתו של אהרן קצנלבוגן, ממלא מקומו של עמרם בלוי שנפטר ארבע שנים קודם לכן, החל מאבק על הנהגת נטורי קרתא. שני המתמודדים העיקריים היו אורי, בנו של עמרם בלוי, ומשה הירש, חתנו של אהרן קצנלבוגן. היריבות ביניהם התבטאה בעיקר בשאלה מי מהם מציג השקפות עולם קנאיות יותר, מי פעיל יותר במישור הציבורי ומי מציג עמדה תקיפה יותר נגד העדה החרדית ואגו"י. המריבות הללו, שלא סוקרו בעיתונות החרדית, עוררו עניין רב בקרב קוראי העיתון.⁴¹

יעד בולט להתקפות הקנאים הייתה רות בלוי, אלמנתו של עמרם, שפרסמה באותה עת את ספר זיכרונותיה ובו באה חשבון עם אחדים ממתנגדיה בעדה החרדית. היא הואשמה גם כי בנסיעתה לאיראן ובפגישתה עם חומייני שימשה למעשה כנציגת הממשלה ה"ציונית"⁴². דמות נוספת לגינוי היה הרב יצחק יעקב וייס, שלאחר פטירתו של הרבי מסאטמר מונה בידי פרנסי העדה החרדית לגאב"ד [גאון אב בית דין] – כלומר מנהיגה הראשי של העדה החרדית.

הקנאים טענו כי השקפותיו של הרב וייס היו פשרניות ומודרניות מדי, וכי הוא אינו ראוי למלא את מקומו של רבם הנערץ – רבי יואל טייטלבוים, הרבי מסאטמר – שמילא תפקיד זה עד אז. למאבק הצטרפו גם חסידי סאטמר, שטענו כי בעקבות מינויו של הרב וייס לא היה נציג של החסידות בקרב דייני בר"ץ העדה החרדית. היה זה עלבון קשה לחצר ששנים רבות תמכה כלכלית בארגון זה. בעקבות זאת ביקשה משפחתו של הרב וייס כי יוותר על תפקידו ויחזור לאירופה.⁴³ המחלוקת בין חסידי סאטמר להנהגת העדה החרדית הייתה אחד הגורמים לדחיית ביקורו בישראל של רבי משה טייטלבוים, אחיינו וממלא מקומו של רבי יואל טייטלבוים, שהפך לרבי מסאטמר.⁴⁴

במסגרת מאבקי הקנאות, הפכה גם העדה החרדית לשק חבטות של נטורי קרתא אשר האשימו אותה בפשרנות יתר, בכניעה לאגו"י ולממסד הציוני ובשיתוף פעולה אתם.⁴⁵ בד בבד הואשם אורי בלוי, שנידון למאסר בן שלושה חודשים, בכניעה לציונים לאחר שערער על עונשו ותבע להמיר אותו בעבודות שירות. מן הצד השני הואשמו משה הירש ובנו ישראל מאיר בהתחנפות לציונים משום שנהגו להשמיע את השקפותיהם הקנאיות גם בכלי התקשורת הישראלים.⁴⁶ המריבות הללו החלישו מאוד את כוחם של העדה החרדית ושל נטורי קרתא.⁴⁷ כדי להציל את כבודן הן פרסמו מודעות שהשמיצו את מנהיגי אגו"י ובראשם הרב שך והרבי מגור. הן שמחו לאידם כאשר נכשלו בהשגת המנדט החמישי בבחירות לכנסת, וגינו את מוסדות החינוך שלהם משום שתוקצבו בידי הממשלה והעירייה.⁴⁸ במקביל סקר העיתון את פעילותם של נטורי קרתא נגד בתי האוכל, המזנונים והגלידריות שפעלו ברחובות השכונות החרדיות בירושלים עד שעות מאוחרות.⁴⁹

ביקורת על הרב שך

מתחילת דרכו העיתונאית ועד היום רואה שאולזון כרב שך את הגורם עיקרי לחורבנה של היהדות החרדית ולאובדן האחדות בתוכה.⁵⁰ בשנתו הראשונה של העיתון מיעט שאולזון למתוח ביקורת ישירה על הרב שך. הוא התיר לאהרן ישעיה רוטר, אחד ממקורביו של הרב שך, לכתוב בעיתון ופרסם תמונה של הרב בשער אחד הגיליונות הראשונים.⁵¹ אולם לאחר התקפתו של הרב שך עליו והחרמת עיתונו, חדל שאולזון מלהסתיר את דעותיו. הוא נמנע אמנם מלהתייחס אליו בשמו, וכיוון את ביקורתו כלפי חבר הכנסת שלמה לורנץ וכלפי סיעת "ציות והגשמה", שבראשה עמד, שייצגה בכנסת את השקפתו של

הרב שך. שאולזון ביקר את רצונו של הרב שך להפוך את הליטאים לאלטיה החרדית ואגב כך לרמוס את כבודם של החסידים ולחדש את המחלוקת ההיסטורית ביניהם. צעד זה, כך טען, עלול לפגוע ביהדות החרדית לאורך זמן.

הוא האשים את הרב שך כי מנע מתושבי השכונות החרדיות הסמוכות לכביש רמות להגיע להסדר רק משום שהם פנו לעזרתו של נציג העירייה, שהיה חבר פא"י.⁵² כן חשף כי הרב שך, באמצעות חבר הכנסת לורנץ, התנגד לשינוי החקיקה בעניין חוק השבות שעליה הסכימו הרבי מגור ורוב הרבנים האחרים.⁵³ שאולזון גם מתח ביקורת על הרב שך בשל הפילוג שהוא גרם ביהדות החרדית,⁵⁴ והמחלוקות הרבות עם רבנים ליטאים וחסידים.⁵⁵ הקרע שיצר הרב שך ביהדות החרדית בא לידי ביטוי, בין היתר, במאבק שניהלה סיעתו של חבר הכנסת לורנץ נגד עיתון חדש לצעירים,⁵⁶ ובביטול אירוע לציון שבעים שנה להקמת אגו"י.⁵⁷

שאולזון תקף גם את חבר הכנסת לורנץ שניצל את מעמדו כדי להגדיל את חלקן של הישיבות הליטאיות שסרו למרותו של הרב שך בחלוקת התקציבים.⁵⁸ היות שבהשפעתו של הרב שך נכנסה אגו"י לקואליציה, מאמרי מערכת רבים מתחו ביקורת על התנהלותה של הסיעה, ובמיוחד על עושי דברו של הרב שך, על פשרנותם ועל שלא הצליחו להעביר בכנסת את החוקים הדתיים שעל העברתם התחייבו טרם כניסתם אליה. שאולזון מתח ביקורת גם על כך שנציגי אגו"י לא פתרו את הבעיות הבערות שעמדו אז על הפרק, כמו שאלת הנסיעה בשבת בכביש רמות, החפירות הארכיאולוגיות בעיר דוד ושאלת הקמת האצטדיון עירוני בירושלים.

המאבק בין הרב שך לרבי מלובביץ'

אחד מייעדי ההתקפה המרכזיים של הרב שך בניסיונו למצב את עצמו כמנהיג הבולט של החברה החרדית היה הרבי מלובביץ', שהיה דמות מוכרת ונערצת על הציבור הישראלי בכלל והציבור החרדי בפרט. הרב שך תקף את תורתו והשקפתו של הרבי מלובביץ', גינה אותה כביטויים חריפים במיוחד ונקט עמדה הפוכה בכל נושא שבו חיווה הרבי את דעתו. הוא פסל מכול וכול את השקפתו של הרבי לפיה על ישראל להתנגד למסירת השטחים ששחררו במלחמת ששת הימים, ובעוד הרבי מלובביץ', כמו רוב הרבנים החסידים, תמכו בביצוע תיקונים בחוק השבות ובחוק הגיור ובקביעת ההגדרה ההלכתית בשאלת "מיהו יהודי", נקט הרב שך, ובעקבותיו נציגיו בכנסת, עמדה הפוכה.⁵⁹ בעניין זה הייתה עמדתו של שאולזון, מחסידיו של הרבי מלובביץ', חד משמעית. הוא הקצה מקום רב לפרסום מכתביו הפומביים של הרבי, בין אלה שעסקו בעניינים דתיים ובין אלה בעלי האופי הפוליטי. הוא פרסם מודעות של תנועות ההתנגדות לפינוי סיני,⁶⁰ והקדיש מקום רב לפרסום מכתבי הקוראים בנושא זה.⁶¹

סיקור פעילותם של הרבנים בצבא ובמשטרה

בתחילת שנות השמונים טרם הייתה "חברת הלומדים" תופעה גורפת, וחלק גדול מן החרדים התגייס לצבא לפחות לתקופה קצרה. שאולזון, ששירת ברכנות הצבאית, המשיך לסקר את הנעשה בצה"ל. הוא הקדיש כתבות למסעות התעוררות שנערכו בצבא ערב הימים הנוראים, לפעילות הרכנות הצבאית שעסקה בחיזוק הזהות היהודית, ולתרומתם של הרב הצבאי הראשי ורבני החילות והפיקודים.⁶² כן סיקר את פעילותו של רבי מנחם מנדל טאוב, הרבי מקאליב, במשטרת ישראל ובבתי הסוהר, ואת השתלבותם של חלק מן האסירים בתנועת החזרה בתשובה שהייתה אז בשיאה.⁶³

הרבנות הראשית ומשרד הדתות

עקב הסתייגותם של רוב מנהיגי החברה החרדית מן הרבנות הראשית, התמקד סיקור העיתון בעיקר בחולשותיה. העיתון דווח בהרחבה על המתרחש בין שני הרבנים הראשיים, הרב עובדיה יוסף והרב שלמה גורן, על הקשיים במינוי החברים במועצת הרבנות הראשית או על הבעיות בכחירתם והסמכתם של הדיינים בבתי הדין הרבניים.⁶⁴ כן סקר את הבעיות שנתגלו במערכת הכשרות של הרבנות הראשית והצבאית. במקביל דיווח גם על הנעשה במשרדי הרבנות העירוניים, במועצות הדתיות והבעיות במינויים של רבני הערים.⁶⁵ עניין מיוחד עוררה חקירתו של שר הדתות אהרן אבוחצירא שהובילה גם להעמדתו לדין.⁶⁶

המפד"ל ופא"י

סיקור העיתון התמקד בביקורת על הציבור הדתי-לאומי ועל המפלגה הפוליטית שייצגה אותו, המפד"ל. העיתון דיווח בהרחבה על המחלוקות בהנהגת המפלגה, לרבות ההתנגדות לרבנים חיים דרוקמן ומשה צבי נריה, על הקשיים בהחזקת עיתון התנועה הצופה, על היריבויות בין הסיעות הפנימיות ובתוכן, ועל הירידה החדה בכוחה הפוליטי של המפד"ל לאחר הבחירות בשנת 1981.⁶⁷ כן דיווח על המשא ומתן שניהלה המפלגה עם פא"י לפני הבחירות,⁶⁸ ועל ירידת כוחה של פא"י, שבאותן בחירות לא עברה את אחוז החסימה ונתרה ללא ייצוג בכנסת.⁶⁹

תנועת החזרה בתשובה

לאורך ההיסטוריה היהודית, כמו גם בעשורים הראשונים למדינה, הייתה החזרה בתשובה לדרך החיים הדתית או החרדית עניין של החלטה אישית, ומי שרצה לעשות צעד זה חיפש לעצמו מורה רוחני וקבוצה דתית שתקלוט אותו. בתחילת שנות השבעים החלו לקום בירושלים ארגונים שעסקו באופן פעיל בהחזרה בתשובה וסיפקו לרוצים בכך מוסדות לימוד שהותאמו לצורכי החוזרים בתשובה, לעיתים במסגרת פנימייה, וליווי אישי במסגרת קהילתית שנמשך שנים ארוכות. תנועת התשובה פעלה תחילה בעיקר

בקרב בני עדות המזרח ומאוחר יותר פנתה לצעירים מארצות המערב, ובעיקר מארצות הברית. בסוף שנות השבעים ותחילת שנות השמונים הואצה פעילותם של מוסדות התשובה והם החלו לפנות גם לציבור הישראלי הרחב. העיתון עקב אחר תופעת החזרה בתשובה בסקרנות ובעניין ודיווח על הפעילויות שיזמו התנועות והארגונים השונים שעסקו בכך.⁷⁰

הניסיונות להכשיל את העיתון

כל שנות קיומו ניסו גורמים שונים להתנכל לעיתון ולשאלוזון עצמו שהיה מזוהה איתו. ההתנגדות הגיעה משני כיוונים. ראשית, מכיוונו של חוג המקורבים לרב שך בכני ברק, שראו בעיתון גורם שהפיץ וקידם את מעמדו והשקפותיו של הרבי מלובביץ ששנאתו והסתייגותו של הרב שך כלפיו הייתה מן המפורסמות. שנית, גם חברי העדה החרדית ונטורי קרתא שהחשיפות שפרסם על המריבות הפנימיות ביניהם היו לצנינים בעיניהם. ההתנכלויות באו לידי ביטוי בפגיעה במכוניתו של שאולוזון ובמכוניות אחרות שלחברי המערכת, בהשחתת ציוד הדפוס, ובאיומים, לרבות איומי מוות, על שאולוזון ובני משפחתו. הרב שך ומקורביו הטילו חרם על העיתון אשר לא צלח, אולם בעקבותיו מיעט שאולוזון לסקר את הנעשה בישיבות הליטאיות בכני ברק או את הרבנים שהחרימו את עיתונו.⁷¹

סיכום

עיתונו של שאולוזון ראה אור בתקופה שבה התחוללה מהפכה של ממש בציבור החרדי בישראל. ציבור זה, שניזון עד אז רק מן העיתונות המפלגתית הרשמית, רצה לדעת יותר על הנעשה בעולמו, וגם את הדעות וההשקפות שהוסתרו ממנו. העיתון דיווח בהרחבה על הנעשה בקהילות החרדיות בארצות הברית, שהקשרים בינו ובין הציבור בישראל החלו להתעבות באותן שנים. הצלחתו של צופר/צוהר פרצה את הדרך גם לעיתונים אחרים שראו אור בשנות השמונים. חלקם היו כתבי עת מגזריים כמו המחנה החרדי של חסידות בלז או כפר חב"ד, וכך גם השבועונים העצמאיים ערב שבת וי"ום השישי שפרצו את הדרך לשבועונים חרדיים נוספים.

לאחר צאתו לאור של צופר/צוהר, היה שאולוזון לא רק העיתונאי החרדי הבולט ביותר אלא גם המבקר הקשה והנוקב ביותר של החברה החרדית בארץ ובחו"ל. אף על פי שהואשם בחוסר דיוק בכתבותיו או בנטילת כספים כדי לקדם קבוצה חרדית זו או אחרת או כדי מלהימנע מלבקר אותה, אין ספק שלחשיפות שהביא בעיתונו לידיעת הציבור הייתה השפעה רבה. שאולוזון חשף את השחיתות בחצרות הרבנים והאדמו"רים ואת ניצולם של החלשים ביותר שנדרשו לתרום מכספם כדי לשמר את רמת החיים הגבוהה של מנהיגיהם ובני משפחותיהם. כן חשף את המחלוקות הפנים חרדיות שלא נבעו מעקרונות דתיים אלא מניסיונות להשיג יותר ממון ושררה. הוא היה גם בין הראשונים שדן וביקר בחריפות תופעות של אלימות בחברה החרדית, כמו בחשיפותיו הרבות על

המחלוקת הממושכת בקרב ראשי ישיבת פוניבז' ובין קבוצות התלמידים של כל אחד מהם שנאבקו, לעיתים באלימות, אלו באלו. כן חשף מקרים של אלימות נגד נשים, ומקרים רבים של פגיעה מינית בצעירים וצעירות חרדיים ואת הניסיונות להסתירם. שאולזון היה גם מהראשונים שחשפו את התרחבות מספר הנושאים מן העולם החרדי, את הסיבות לכך ואת אוזלת היד של ההנהגה החרדית בטיפול בתופעה זו. את השפעתו המאוחרת של העיתון **צופר/צוהר** על העיתונות החרדית בכללה אפשר לראות כיום בריבוי אתרי החדשות החרדיים באינטרנט, כמו גם בכלוגים ובפורומים החרדיים.⁷² בהם, בניגוד לעיתונות הממסדית ובדומה לעיתוניו של שאולזון, יכולים הכותבים והקוראים להביע את דעתם באופן חופשי למדי.

הערות

- 1 מנחם קרן-קרן, "עליית כוחה של האורתודוקסיה ההונגרית בהנהגת הישוב הישן בתקופת המנדט", **מורשת ישראל**, 17 (2019), עמ' 107-156.
- 2 מנחם פרידמן, **חברה ודת: האורתודוקסיה הלא-ציונית בארץ ישראל: תרע"ח-תרצ"ו 1918-1936**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1979, עמ' 214-285. כך למשל שימש ר' משה בלוי, איש ירושלים, הן כמנהיגו הפוליטי של ועד העיר האשכנזי בירושלים הן כמנהיג תנועת אגו"י בארץ ישראל. באמצע שנות השלושים הוא נדרש לוותר על תפקידו בוועד העיר האשכנזי, אולם המשיך בתפקידו כדמות הפוליטית החזקה ביותר באגו"י לצידם של מנהיגים אחרים כמו יצחק מאיר לוי ויצחק ברויאר שעלו בסוף שנות השלושים ותחילת שנות הארבעים.
- 3 יוסף פונד, **פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל**, ירושלים: מאגנס, 1999, עמ' 237-239; זאב באואר, "היחסים הפנימיים ביהדות הדתית לקראת הקמת מדינת ישראל ובעקבותיה, וכינון החזית הדתית המאוחדת", **עבודת דוקטור**, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2011, עמ' 55-63.
- 4 באואר, שם, עמ' 63-65.
- 5 מנחם קרן-קרן, "העדה החרדית בירושלים ויחסה למדינת ישראל 1948-1973", **קתדרה**, 161 (2016), עמ' 139-174.
- 6 עליו ראו: קימי קפלן, **עמרם בלוי: עולמו של מנהיג נטורי קרתא**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשע"ז; הנ"ל, "התפתחותם של מעגלי היבדלות בקרב חרדים קנאים: עמרם בלוי כמקרה מבחן", **ציון**, עו, ב (תשע"א), עמ' 179-218; "Rabbi Amram Blau: Founder of the Neturei Karta", *Motti Inbari, Hebrew Union College Annual*, 81 (2010), pp. 193-232.
- 7 משה ארנוולד, "פסקי הלכה מאת רבני הציבור החרדי בשנת תש"ח בענייני גיוס ומלחמה", **המעין**, נג, ג (תשע"ג), עמ' 33-36; יצחק רונן, "פעילותם של נטורי קרתא נגד הקמת המדינה", **כיוונים חדשים**, 9 (2003), עמ' 158-175.
- 8 על העיתונות החרדית ראו: יוסף פונד, **מתווי דרכים: עיתונות אגודת ישראל**, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, תש"ע.
- 9 מנחם קרן-קרן, "העיתון 'קול ישראל' וגיבוש הזהות החרדית בארץ ישראל בתקופת המנדט", **קשר**, 51 (2018), עמ' 142-157; הנ"ל, "החרדים ומדינת ישראל בעשור הראשון לקיומה בראי העיתונות החרדית", שם, 52 (2019), עמ' 74-91; הנ"ל, "חומות של הפרדה: נטורי קרתא ועיתונייהם בתקופת קום המדינה", שם, 50 (2017), עמ' 71-88.
- 10 יאיר הלוי, "מהפכת החרדיות החדשה בשנות השבעים", **עבודת דוקטור**, אוניברסיטת בראילן, תש"ף; הנ"ל, "החברה החרדית בעשור הרביעי: עלייתה והתפוררותה של 'אגודת ישראל'", בתוך: יחיעם ויץ

- וצבי צמרת (עורכים), **העשור הרביעי: תשל"ח-תשמ"ח**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשע"ו, עמ' 265-251.
- 11 יצחק מאיר, **לא בחיל ולא בכוח**, בני ברק: האגודה לחקר תולדות בני ברק, תשנ"ט; מנחם קרן-קרץ, "החילים של הרבי מויז'ניץ: תולדות הנח"ל החרדי", **עת-מול**, 255 (2018), עמ' 27-30.
- 12 יאיר הלוי, "תגובות הזרם החרדי המרכזי למלחמת ששת הימים", עבודת גמר לתואר שני, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א; מנחם קרן-קרץ, "על כן אין זו מלחמת רשות": מלחמת ששת הימים בעיניים חרדיות", **עת-מול**, 250 (2017), עמ' 9-12.
- 13 אבישי בן חיים, **איש ההשקפה: האידאולוגיה החרדית על פי הרב שך**, ירושלים: מוזאיקה, תשס"ד; אליאב טאוב, **גדולים בפוליטיקה: הנהגתם של הרבנים עובדיה יוסף ואלעזר שך**, תל אביב: רסלינג, 2013.
- 14 יאיר הלוי, "נגד הזרם: ההתנגדות להתלהבות החרדית בעקבות ששת הימים", בתוך: עופר שיף ואביבה חלמיש (עורכים), **ישראל 1977-1967: המשכיות ומפנה**, שדה בוקר: מכון בן גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשע"ז, עמ' 221-246.
- 15 **צופר**, 30.11.1978, עמ' 3; שם, 25.1.1979, עמ' 20; שם, 22.2.1979, עמ' 4.
- 16 **העולם הזה**, 14.11.1979, עמ' 48-49.
- 17 www.bshch.blogspot.com
- 18 בתחילת דרכו נקרא **עין בעין** והמו"לים היו האחים הרבנים שמואל אבידור הכהן ופנחס פלאי, שזוהו כמקורבים לציונות הדתית. על יעדיו של העיתון **צופר** ומקורות השראתו ובהם העיתון **פנים אל פנים**, ראו בכתבתו של שאולזון לרגל מלאת שנה לפרסום העיתון: **צופר**, 30.8.1979, עמ' 12-15.
- 19 **צוהר**, 18.3.1982, עמ' 22.
- 20 **צופר**, 29.9.1978, עמ' 17; **צוהר**, 15.11.1979, עמ' 17; שם, 30.7.1981, עמ' 16; שם, 17.6.1982, עמ' 7-6.
- 21 שם, 7.5.1981, עמ' 2.
- 22 **צופר**, 21.9.1978, עמ' 35; שם, 28.9.1978, עמ' 37.
- 23 שם, 28.9.1978, עמ' 9-6; שם, 10.7.1980, עמ' 20; **צוהר**, 14.5.1981, עמ' 14-15; שם, 2.7.1981, עמ' 21; שם, 28.1.1982, עמ' 20; שם, 26.2.1982, עמ' 22.
- 24 **צוהר**, 3.1.1980, עמ' 2; שם, 10.1.1980, עמ' 2, 9-6; שם, 17.1.1980, עמ' 3, 9-6; שם, 24.1.1980, עמ' 16-18; שם, 31.1.1980, עמ' 16-17; שם, 7.2.1980, עמ' 14-15.
- 25 שם, 4.6.1981, עמ' 4; שם, 11.6.1981, עמ' 10-11; שם, 18.6.1981, עמ' 3; שם, 25.6.1981, עמ' 3; שם, 2.7.1981, עמ' 2, 9-8; שם, 16.7.1981, עמ' 3-4.
- 26 שם, 23.7.1981, עמ' 4; שם, 6.8.1981, עמ' 4; שם, 13.8.1981, עמ' 6-8.
- 27 מנחם קרן-קרץ, "דברי ימי מריבה: כביש רמות", **סגולה**, 150 (2023), עמ' 38-49; מוטי וינטר, "המאבק על עצמאות שכונת רמות", בתוך: אלישבע סרן (עורכת), **עבודה קהילתית: שיטות לשינוי חברתי**, תל אביב 2009, עמ' 241-260.
- 28 **צופר**, 28.12.1978, עמ' 4, 15-14; שם, 4.1.1979, עמ' 8-10; שם, 11.1.1979, עמ' 21; שם, 18.1.1979, עמ' 3; שם, 1.3.1979, עמ' 19; שם, 3.5.1979, עמ' 2; שם, 27.9.1979, עמ' 16; **צוהר**, 27.12.1979, עמ' 14; שם, 28.2.1980, עמ' 3; שם, 16.10.1980, עמ' 4; שם, 30.10.1980, עמ' 4; שם, 19.2.1981, עמ' 20-21; שם, 19.3.1981, עמ' 3; שם, 14.5.1981, עמ' 18; שם, 21.5.1981, עמ' 19.
- 29 **צוהר**, 14.1.1982, עמ' 19; שם, 21.1.1982, עמ' 18; שם, 28.1.1982, עמ' 2.
- 30 מנחם פרוש, **מרוםא עד ירושלים: במאבק נגד הקמת האיציטדיון על הר חוצבים (רכס שועפת)**, ירושלים: מרכז אגודת ישראל, תשנ"ח.
- 31 **צופר**, 3.5.1979, עמ' 18; שם, 28.6.1979, עמ' 12-13; שם, 10.5.1979, עמ' 13; שם, 23.8.1979, עמ' 8-6; **צוהר**, 10.1.1980, עמ' 16.

- 32 **צוהר**, 19.2.1981, עמ' 9; שם, 30.7.1981, עמ' 18; שם, 10.9.1981, עמ' 18; שם, 17.9.1981, עמ' 3, 18.
- 33 שם, 30.10.1980, עמ' 11; שם, 8.1.1981, עמ' 3; שם, 13.8.1981, עמ' 3; שם, 20.8.1981, עמ' 2, 19-18; שם, 27.8.1981, עמ' 10-11; שם, 3.9.1981, עמ' 3; שם, 17.9.1981, עמ' 3, 18; שם, 9.10.1981, עמ' 26; שם, 27.5.1982, עמ' 3.
- 34 שם, 11.6.1981, עמ' 20; שם, 23.7.1981, עמ' 3.
- 35 **צופר**, 21.9.1978, עמ' 3; **צוהר**, 4.1.1980, עמ' 17; שם, 24.1.1980, עמ' 2, 13-10; שם, 21.2.1980, עמ' 3, 17-16; שם, 28.2.1980, עמ' 3.
- 36 **צוהר**, 16.6.1980, עמ' 3; שם, 17.7.1980, עמ' 3; שם, 23.9.1980, עמ' 3; שם, 23.10.1980, עמ' 4.
- 37 שם, 9.10.1980, עמ' 35; שם, 16.10.1980, עמ' 3; שם, 13.11.1980, עמ' 3.
- 38 שם, 12.2.1981, עמ' 3; שם, 19.2.1981, עמ' 20; שם, 5.3.1981, עמ' 3; שם, 12.3.1981, עמ' 3, 7-6, 15-14; שם, 26.3.1981, עמ' 15, 23, 19.
- 39 שם, 5.11.1981, עמ' 3; שם, 9.11.1981, עמ' 3; שם, 3.12.1981, עמ' 2-3, 13-10; שם, 24.12.1981, עמ' 21.
- 40 שם, 21.1.1982, עמ' 3; שם, 18.2.1982, עמ' 9-6; שם, 29.4.1982, עמ' 14.
- 41 **צופר**, 15.12.1978, עמ' 9; שם, 21.12.1978, עמ' 21; שם, 18.1.1979, עמ' 4.
- 42 **צוהר**, 25.1.1979, עמ' 6; שם, 1.2.1979, עמ' 10; שם, 23.8.1979, עמ' 3; שם, 30.8.1979, עמ' 3; שם, 21.2.1980, עמ' 3; שם, 17.7.1980, עמ' 3.
- 43 **צופר**, 23.8.1979, עמ' 3, 13-12; שם, 1.11.1979, עמ' 3, 9-8, 20; **צוהר**, 6.11.1980, עמ' 3.
- 44 **צוהר**, 29.4.1982, עמ' 3; שם, 6.5.1982, עמ' 3; שם, 27.5.1982, עמ' 3; שם, 17.6.1982, עמ' 3-2, 18, 27; שם, 24.6.1982, עמ' 3, 7.
- 45 **צופר**, 30.8.1979, עמ' 3; **צוהר**, 12.3.1981, עמ' 3; שם, 4.6.1981, עמ' 3; שם, 18.6.1981, עמ' 3; שם, 20.8.1981, עמ' 3; שם, 5.11.1981, עמ' 18.
- 46 **צוהר**, 21.1.1982, עמ' 3; שם, 28.1.1982, עמ' 3; שם, 24.6.1982, עמ' 15, 17.
- 47 שם, 6.11.1980, עמ' 18-19; שם, 4.6.1981, עמ' 3.
- 48 שם, 2.7.1981, עמ' 3; שם, 9.7.1981, עמ' 3; שם, 3.9.1981, עמ' 17; שם, 14.1.1982, עמ' 3; שם, 4.2.1982, עמ' 3; שם, 13.5.1982, עמ' 3.
- 49 שם, 10.12.1981, עמ' 16; שם, 17.12.1981, עמ' 3; שם, 24.12.1981, עמ' 3; שם, 10.6.1982, עמ' 3.
- 50 שאולזון הפיץ למשל את החיבור **מאכולת אש העוסק בהשפעתו השלילית של הרב שך על הציבור החרדי ומתכנן לכתוב ספר שכותרתו פלגש בגבעה המבוסס על פרסומיו בבלוג.**
- 51 **צופר**, 26.10.1978, עמ' 1.
- 52 **צוהר**, 26.3.1981, עמ' 3; שם, 2.4.1981, עמ' 3.
- 53 **צופר**, 1.11.1979, עמ' 10-11; **צוהר**, 28.2.1980, עמ' 12; שם, 21.5.1981, עמ' 6-7; שם, 30.7.1981, עמ' 3, 10; שם, 6.8.1981, עמ' 3; שם, 6.8.1981, עמ' 4, 9-8, 19.
- 54 **צוהר**, 13.8.1981, עמ' 4; שם, 10.9.1981, עמ' 4; שם, 24.9.1981, עמ' 4; שם, 12.11.1981, עמ' 4; שם, 25.3.1982, עמ' 3-4.
- 55 שם, 17.12.1981, עמ' 3; שם, 18.12.1982, עמ' 3; שם, 18.3.1982, עמ' 3.
- 56 שם, 9.10.1981, עמ' 24; שם, 4.3.1982, עמ' 3, 11; שם, 12.8.1982, עמ' 4; שם, 4.3.1982, עמ' 3, 11.
- 57 שם, 8.7.1982, עמ' 4.
- 58 שם, 10.12.1981, עמ' 3; שם, 7.1.1982, עמ' 4; שם, 26.2.1982, עמ' 4; שם, 4.3.1982, עמ' 19; שם, 18.3.1982, עמ' 14-15.
- 59 **צופר**, 21.9.1978, עמ' 2; **צוהר**, 2.11.1978, עמ' 8; שם, 22.3.1979, עמ' 5; שם, 1.11.1979, עמ' 20; שם, 18.2.1982, עמ' 18; שם, 24.6.1982, עמ' 6.

- 60 **צוהר**, 10.1.1980, עמ' 22-24; שם, 21.2.1980, עמ' 23; שם, 10.12.1981, עמ' 18; שם, 10.1.1982, עמ' 18.
- 61 שם, 4.2.1982, עמ' 15, 17; שם, 1.2.1982, עמ' 17, 13.
- 62 **צופר**, 14.9.1978, עמ' 10; שם, 21.9.1978, עמ' 2; שם, 12.10.1978, עמ' 10; שם, 14.6.1979, עמ' 3; **צוהר**, 7.2.1980, עמ' 20; שם, 5.2.1981, עמ' 3; שם, 19.3.1981, עמ' 4, 21; שם, 2.4.1981, עמ' 17-16; שם, 26.11.1981, עמ' 22.
- 63 **צופר**, 8.2.1979, עמ' 12-13; שם, 8.3.1979, עמ' 14; שם, 14.6.1979, עמ' 4-5; שם, 27.9.1979, עמ' 18; **צוהר**, 28.2.1980, עמ' 20; שם, 17.7.1980, עמ' 10-11.
- 64 **צופר**, 22.2.1979, עמ' 4; שם, 29.3.1979, עמ' 9; שם, 14.6.1979, עמ' 10; **צוהר**, 10.1.1980, עמ' 16; שם, 28.8.1980, עמ' 17; שם, 5.3.1981, עמ' 4, 19, 22; שם, 27.8.1981, עמ' 3.
- 65 **צופר**, 15.12.1978, עמ' 6; שם, 22.3.1979, עמ' 16-17; שם, 29.3.1979, עמ' 3; שם, 10.5.1979, עמ' 12-10; שם, 4.10.1979, עמ' 17; **צוהר**, 31.1.1980, עמ' 6-7; שם, 21.8.1980, עמ' 14; שם, 2.4.1981, עמ' 3; שם, 3.12.1981, עמ' 8-9.
- 66 **צוהר**, 10.10.1980, עמ' 10-11; שם, 18.12.1980, עמ' 2; שם, 12.2.1981, עמ' 20; שם, 12.3.1981, עמ' 16-17.
- 67 **צופר**, 28.12.1978, עמ' 18-19; שם, 22.2.1980, עמ' 6; **צוהר**, 24.7.1980, עמ' 4, 11; שם, 5.2.1980, עמ' 18; שם, 7.5.1981, עמ' 18; שם, 14.5.1981, עמ' 4; שם, 8.6.1981, עמ' 11; שם, 9.7.1981, עמ' 17-16; שם, 16.7.1981, עמ' 2; שם, 30.7.1981, עמ' 19; שם, 6.8.1981, עמ' 18; שם, 20.8.1981, עמ' 20; שם, 26.11.1981, עמ' 4; שם, 24.12.1981, עמ' 16-17; שם, 6.5.1982, עמ' 10-11; שם, 13.5.1982, עמ' 10-11.
- 68 **צופר**, 21.9.1978, עמ' 2; **צוהר**, 3.1.1980, עמ' 3; שם, 21.2.1980, עמ' 20.
- 69 **צוהר**, 14.5.1981, עמ' 18; שם, 18.6.1981, עמ' 17; שם, 2.7.1981, עמ' 8-9; שם, 9.7.1981, עמ' 15-14; שם, 23.7.1981, עמ' 3; שם, 7.1.1982, עמ' 20.
- 70 **צופר**, 28.12.1978, עמ' 20-21; שם, 1.2.1979, עמ' 15-16; שם, 22.2.1979, עמ' 8; שם, 29.3.1979, עמ' 18; **צוהר**, 13.11.1980, עמ' 12-13; שם, 20.11.1980, עמ' 14-15; שם, 5.2.1981, עמ' 16-17; שם, 5.11.1981, עמ' 14-15; שם, 28.1.1982, עמ' 10-11; שם, 8.7.1982, עמ' 16-17.
- 71 **צופר**, 1.11.1979, עמ' 17; **צוהר**, 9.10.1980, עמ' 10-11; שם, 6.11.1980, עמ' 3-4; שם, 1.11.1980, עמ' 3, 6-7; שם, 18.12.1980, עמ' 3; שם, 3.1.1981, עמ' 3; שם, 18.2.1982, עמ' 3.
- 72 בנימין בראון, **חברה בתמורה: מבנים ותהליכים בחברה החרדית**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2021, עמ' 155-161.